

DOBROCHNA HILDEBRANDT-WYPYCH

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu*

**KAPITAŁ SPOŁECZNY MŁODZIEŻY
JAKO PODSTAWA SOCJALIZACJI POLITYCZNEJ
ORAZ ROZWOJU SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO
– SPRAWOZDANIE Z BADAŃ NIEMIECKICH**

ABSTRACT. Hildebrandt-Wypych Dobrochna, *Kapitał społeczny młodzieży jako podstawa socjalizacji politycznej oraz rozwoju społeczeństwa obywatelskiego – sprawozdanie z badań niemieckich* [Social capital of young people as a foundation of political socialization and the development of civic society. Presentation of German research findings]. *Studia Edukacyjne* nr 22, 2012, Poznań 2012, pp. 257-281. Adam Mickiewicz University Press. ISBN 978-83-232-2502-7. ISSN 1233-6688

The paper explores the influence of different aspects of youth's social capital on political attitudes and behaviour among German youth. The influence of various aspects of adolescent's and elary adult's social capital (e.g. social networks) on political socialization was recently analyzed by Julia Schafer on the basis of seven German youth studies (incl. Shell Youth Studies and DJI Youth Surveys). The presentation of the main research findings is preceded by a brief introduction into the area of social capital research, as well as the social and structural determinants of social capital among German youth, including the continuous influence of the East-West divide on the outcomes of their political socialization.

Key words: social capital, political socialization, civic society, German research

Sformułowany na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku wniosek badawczy Roberta Putnama, że kapitał społeczny jest kluczem do prawidłowego działania demokracji, bynajmniej nie stracił na aktualności. Co więcej, rola kapitału społecznego w procesie socjalizacji politycznej młodzieży wydaje się wzrastać, patrząc przez pryzmat współczesnych wyzwań oraz przekształceń społeczno-ekonomicznych i kulturowych. Kryzys gospodarczy, przemiany rynku pracy, w tym: wzrost bezrobocia wśród młodzieży, a także załamanie europejskiego modelu społecznego i idei państwa dobrobytu, czynią zasadne stawianie pytania o przyszłość demokracji oraz – powiązane z nią – moralne podstawy współdziałania społecznego. Powszechność przywiązania do demokracji – zarówno jako

idei, jak i politycznej rzeczywistości – czyni ją współcześnie „podstawowym standardem politycznej legitymizacji”¹. Jednak – w obliczu sygnalizowanych powyżej niepokojów – w koncepcji współczesnej demokracji pojawiają się kontrowersje, dotyczące m.in. sposobu definiowania uczestnictwa politycznego oraz politycznej reprezentacji, a także członkostwa we wspólnocie.

Wyposażenie w kapitał społeczny stanowi istotny czynnik wyjaśniający zróżnicowanie postaw politycznych i sposobów postępowania w przestrzeni publicznej. Wzajemne oddziaływanie między aktywnością społeczną a działaniami politycznymi jest podstawą nie tylko socjalizacji politycznej jednostki („stającego się” obywatela), ale także funkcjonowania nowoczesnego społeczeństwa demokratycznego. Kapitał społeczny, zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i społecznym, należy wyraźnie oddzielić od innych zasobów (np. kapitału finansowego), przyczyniających się do powstania indywidualnego i zbiorowego poczucia sprawstwa oraz niezależności. W odróżnieniu bowiem od innych form kapitału, kapitał społeczny osadzony jest w relacjach międzyludzkich i wytwarza „sieci obywatelskiego zaangażowania”, będące osią rozwoju zaufania społecznego, wartości społecznych i norm współpracy, a także gotowości do uczestnictwa społecznego dla dobra wspólnoty².

W kontekście rozwoju społeczeństwa obywatelskiego i – będącej jego fundamentem – tożsamości demokratycznej, zasadne wydaje się pytanie o „związek między sytuacją społeczną jednostek i grup a ich potencjałem demokratycznym”³. Próbę połączenia perspektywy badań nad socjalizacją młodzieży z badaniami kapitału społecznego podejmuje Julia Schäfer, zdaniem której kwestia znaczenia kapitału społecznego dla socjalizacji politycznej młodzieży w Niemczech nie doczekała się do tej pory należytego empirycznego opracowania. W przeciwieństwie do wielu badań nad wpływem kapitału społecznego na orientacje polityczne dorosłych, zależności między kapitałem społecznym a socjalizacją obywatelską młodzieży stanowią nadal – w niemieckiej socjologii i politologii – obszar słabiej eksplorowany.

Niniejszy tekst zawiera główne wnioski na temat związków między posiadanym kapitałem społecznym a zaangażowaniem politycznym i postawami obywatelskimi młodzieży, wypracowane przez J. Schäfer na podstawie analizy siedmiu – prowadzonych od początku transformacji przez zjednoczenie (1992) do początku lat dwutysięcznych (2002) – ba-

¹ D. Held, *Modele demokracji*, Kraków 2010, s. XII.

² M. Dudzikowa, *Erozja kapitału społecznego w szkole w atmosferze nieufności*, [w:] *Kapitał społeczny w szkołach różnego szczebla*, Kraków 2011, s. 20.

³ Schäfer J., *Sozialkapital und politische Orientierungen von Jugendlichen in Deutschland*, Wiesbaden 2006, s.18.

dań młodzieży niemieckiej. Perspektywa badawcza dotyczy konsekwencji kapitału społecznego dla rozwoju orientacji politycznych w wieku młodzieńczym. Czy (i w jakim stopniu) poszczególne „elementy składowe” kapitału społecznego młodzieży wywierają pozytywny wpływ na ich postawy obywatelskie, nastawienie do polityki oraz zachowania w sferze obywatelskiej/politycznej? Przedstawione w tekście główne wnioski z badań poprzedza teoretyczne wprowadzenie w problematykę kapitału społecznego oraz jego uwarunkowań w przypadku młodzieży niemieckiej.

Podwójne zdwojenie kapitału społecznego

Robert Putnam definiuje kapitał społeczny jako „sieci społeczne i powiązane z nimi normy wzajemności”⁴, a także takie cechy organizacji społecznej, jak zaufanie, które „może poprawić wydajność społeczeństwa poprzez wzmocnienie wspólnych działań”⁵. Pojęcie kapitału społecznego pojawiło się już na początku XX wieku w rozważaniach amerykańskiej pedagog-progresywistki i reformatorki życia społecznego Lydy Judson Hanifan. Jej tezom o kluczowym znaczeniu zaangażowania we wspólnotę lokalną dla utrzymania demokracji i rozwoju towarzyszyło wskazanie kluczowego zasobu, pozytywnie wpływającego na warunki życia zarówno wspólnoty, jak i tworzących ją jednostek – kapitału społecznego. Hanifan podkreślała, iż pierwszy człon pojęcia – kapitał – ma znaczenie wyłącznie figuratywne, gdyż kwintesencją kapitału społecznego są określone wartości i postawy, m.in. dobra wola, wsparcie, zrozumienie i gotowość do budowania interakcji społecznych. Akumulacja kapitału społecznego dotyczy zarówno prywatnych, jak i publicznych korzyści, co wyraźnie podkreślała Hanifan, pisząc:

Wspólnota jako całość odniesie korzyść dzięki współpracy swoich części, podczas gdy jednostka odnajdzie w relacjach stowarzyszeniowych takie dobrodziejstwa, jak pomoc, zrozumienie i wsparcie swoich sąsiadów⁶.

Kapitał społeczny funkcjonuje zatem w wymiarze ogólnospołecznym oraz indywidualnym: jako cecha społeczeństwa oraz jako integralny element indywidualnych zasobów jednostki. W pierwszym przypadku pozwala na zminimalizowanie ryzyka i dylematów, powstałych w wyniku współpracy i kolektywnego działania. Sieci interakcji społecznych wzmac-

⁴ R. Putnam, K.A. Goss, *Introduction*, [w:] *Democracies in Flux. The evolution of social capital in contemporary society*, red. R. Putnam, New York 2004, s. 3.

⁵ R. Putnam, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton 1993, s. 167.

⁶ R. Putnam, K.A. Goss, *Introduction* [w:] *Democracies in Flux*, s. 4.

nią – jak pisał Putnam – „normy zgeneralizowanej wzajemności”, w myśl zasady: „zrobię teraz coś dla ciebie bez natychmiastowego oczekiwania czegoś w zamian, ponieważ w dłuższej perspektywie ty (albo ktoś inny) odwzajemnisz moją dobrą wolę”⁷. W drugim wymiarze – jako indywidualny zasób – kapitał społeczny pozytywnie wpływa na orientacje polityczne jednostki, działającej jako obywatel⁸. Kapitał społeczny jest więc jednocześnie dobrem prywatnym i publicznym, przynoszącym korzyści zarówno osobom bezpośrednio zaangażowanym i w tenże kapitał inwestującym, jak i tym, którzy „stoją z boku” i pośrednio korzystają z umacniania się struktur społeczeństwa obywatelskiego⁹.

Pierre Bourdieu podkreśla znaczenie kapitału społecznego jako indywidualnego zasobu, zaznaczając jednocześnie, że jest on oparty na „przynależności do grupy” oraz wytwarzaniu (i reprodukowaniu) długofalowych relacji interpersonalnych na bazie podejmowanych przez jednostki zobowiązań i ciągłej, racjonalnej wymiany¹⁰. Relacyjny charakter kapitału społecznego stanowi – zdaniem Jamesa S. Colemana – kluczowe kryterium odróżniające kapitał społeczny od innych form kapitału, jako że powstaje on wyłącznie jako efekt wzajemnych związków międzyludzkich. Coleman podkreśla, iż kapitał społeczny stanowi „cechę struktury społecznej, w której osadzona jest dana osoba”, zastrzegając jednak, że kapitał społeczny jest w pierwszym rzędzie dobrem wspólnoty, a „żadna z osób, czerpiących z niego korzyści, nie może traktować go jako własności prywatnej”¹¹. Nie zmienia to jednak faktu, iż kapitał społeczny w wymiarze indywidualnym może – jak to ujmuje Putnam – „rywalizować z kapitałem ludzkim jako czynnik indywidualnej produktywności”¹². Przykładem „prywatnych korzyści” z uczestnictwa w sieciach społecznych jest powszechne (i znane w mikroekonomii i analizach rynku pracy na całym świecie) zjawisko zdobywania pracy dzięki posiadanym powiązaniom społecznym, a nie wyłącznie na podstawie wiedzy i umiejętności, czyli zdobytych kredencjałów edukacyjnych. Można zatem – cytując Pierre'a Bourdieu oraz Loïc Wacquanta – zdefiniować kapitał społeczny jako sumę „zasobów aktualnych i potencjalnych, które należą się jedno-

⁷ Tamże.

⁸ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 17.

⁹ R. Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000, s. 20.

¹⁰ P. Bourdieu, *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*, [w:] *Soziale Ungleichheiten*, red. R. Kreckel, Göttingen 1983, s. 190-197.

¹¹ J.S. Coleman, *Grundlagen der Sozialtheorie*. Band 1: *Handlungen und Handlungssysteme*, München 1991, s. 409; J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 31.

¹² R. Putnam, K.A. Goss, *Introduction*, [w:] *Democracies in Flux*, s. 7.

stce lub grupie z tytułu posiadania trwałej, mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanej sieci relacji, znajomości, uznania wzajemnego”¹³.

Robert Putnam eksponuje w definicji kapitału społecznego znaczenie procesów uogólniających, w efekcie których dostęp do sieci społecznych możliwy jest także dla tych, którzy są jedynie pośrednio zaangażowanymi członkami danej grupy. Wspólnoty powiązane różnorodnymi sieciami stowarzyszeniowymi obywateli mają większe szanse na przezwycięzenie zagrożeń, wynikających z ubóstwa, przestępczości i innych patologii społecznych. Dzięki nastawieniu na debatę publiczną są też w stanie efektywniej rozwiązywać konflikty i wykorzystywać pojawiające się szanse rozwojowe. Rozumienie kapitału społecznego jako – w pierwszym rzędzie – właściwości wspólnoty jest szczególnie istotne w makrospołecznej i makropolitycznej refleksji nad społeczeństwem obywatelskim. Kapitał społeczny może być bowiem nie tylko kolektywnym dobrem grup czy regionów, ale i całych społeczeństw, stanowiąc – jak to określa J. Schäfer – kapitał systemowy (*Systemkapital*). Wyposażenie w kapitał systemowy wpływa na poczucie bezpieczeństwa w stosunkach międzysąsiedzkich, poziom zaufania społecznego, dobrobyt gospodarczy, zdrowie publiczne i subiektywne zadowolenie z życia, a także – co ważne z punktu widzenia niniejszych rozważań – na makrospołeczną i makroekonomiczną sytuację młodzieży¹⁴.

Reasumując, koncepcja kapitału społecznego lokuje się między perspektywą jednostkową a wspólnotową z jednej strony, z drugiej zaś – między jego wymiarem kulturowym a strukturalnym. W niemieckich debatach nad kapitałem społecznym formułuje się tezę o jego „podwójnym zdwojonym charakterze” (*doppelter Doppelcharakter*). Określenie to odnosi się zarówno do (powyżej zarysowanej) dwoistości kapitału społecznego jako indywidualnego zasobu oraz kolektywnego dobra, jak i do tzw. „drugiej dwoistości”: rozróżnienia na kulturowe (zaufanie, wartości, normy) i strukturalne (sieci) atrybuty kapitału społecznego. Rozwój zaufania społecznego, norm współpracy i wzajemności przebiega na bazie osobistych kontaktów w ramach stowarzyszeń i innych sieci zaangażowania obywatelskiego (o niepolitycznym i mniej formalnym charakterze)¹⁵. Instytucje te służą – z perspektywy strukturalnej – efektywniej-

¹³ P. Bourdieu, J.D. Wacquant, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001, s. 104.

¹⁴ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 32.

¹⁵ Wewnętrzny proces uczenia się cnót obywatelskich, w ramach nieformalnych sieci zaangażowania obywatelskiego, określa Putnam jako wyposażenie uczestników „w nawyki współpracy i wrażliwości na sprawy publiczne, a także umiejętności praktyczne konieczne do uczestnictwa w życiu publicznym”, takie jak „prowadzenie spotkań, wystąpienia publiczne, pisanie listów, organizacja projektów oraz uprzejmość w debatach publicznych” (R. Putnam, *Bowling Alone*, s. 338).

szemu rozwiązywaniu wspólnych problemów. Z perspektywy kulturowej z kolei, rozwój horyzontalnych sieci zaangażowania obywatelskiego zależy od odpowiedniego poziomu zaufania społecznego i gotowości ludzi do współpracy na rzecz wspólnego dobra.

Warto pamiętać o kontrowersji dotyczącej bezwarunkowego przekonania o dobroczynnym wpływie uczestnictwa społecznego i politycznego na rozwój społeczeństwa obywatelskiego. Will Kymlicka zwraca uwagę na partykularyzm pewnych organizacji stowarzyszeniowych (np. rodziny, związku wyznaniowego, zawodowego), podkreślając jednocześnie, że ingerencja w partykularyzm tychże grup nie jest uzasadniona, a publiczna racjonalność – niezbędna w debacie politycznej – niekonieczna, a wręcz niepożądana w przypadku organizacji, ukonstytuowanych na priorytecie ochrony „prywatnego” interesu swoich członków. Wynika to z faktu, iż

powodem, dla którego ludzie wstępują do kościołów, rodzin czy organizacji etnicznych nie jest nauczenie się cnót obywatelskich. Jest nim raczej wyznawanie określonych wartości i zadowolenie z pewnych dóbr ludzkich, a te motywy mogą mieć niewiele wspólnego z promowaniem obywatelstwa¹⁶.

Nie można więc od nich bezwarunkowo oczekiwać, że będą one „po-niejszonymi replikami demokratycznego obywatelstwa”¹⁷. Uczestnictwo społeczne oraz powstałe w jego efekcie sieci zależności i współpracy społecznej tylko wtedy wywierają pozytywny wpływ na struktury demokratyczne, gdy wspólnota jest zespolona z horyzontalnymi relacjami wzajemności i współpracy, a nie wertykalnymi relacjami władzy i zależności¹⁸.

Wyrazem powyższej kontrowersji jest także odmienność założeń teoretycznych i empirycznych co do istoty kapitału społecznego i jego konsekwencji dla funkcjonowania wspólnoty. Przekonanie o zawsze pozytywnym wpływie wzrostu kapitału społecznego na działanie wspólnoty i rozwój społeczeństwa obywatelskiej jest podstawą podejścia komunitarnego. Kapitał społeczny jest wówczas traktowany jako zmienna zależna, której wartość zawsze wzrasta wraz ze wzrostem liczby organizacji społecznych, politycznych i obywatelskich w danej społeczności¹⁹. Z kolei, w podejściu sieciowym kapitał społeczny może – jako zmienna niezależna – wywierać nie tylko pozytywny, ale i negatywny wpływ na

¹⁶ W. Kymlicka, *Education for Citizenship [w:] Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*, red. W. Kymlicka, Oxford 2001, s. 303.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ R. Putnam, *Making Democracy Work*, s. 88.

¹⁹ G.A. Almond, S. Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton 1965, s. 284 i n.

funkcjonowanie danej społeczności, np. w efekcie umacniania się tendencji separatystycznych czy segregacyjnych w pewnych – połączonych silnymi więzami solidarności – grupach. Na możliwe negatywne oddziaływania kapitału społecznego zwraca uwagę R. Putnam, dokonując rozróżnienia na pomostowy (*bridging*) kapitał społeczny, umożliwiający włączanie (*inclusion*) do sieci zaangażowania obywatelskiego osób z różnych społeczności oraz na spajający (*bonding*) kapitał społeczny, mający charakter wyłączający (*exclusive*), potencjalnie negatywny, bo wiążący członków jednej tylko grupy społecznej. Rozróżnienie to jest punktem wyjścia dla analiz kapitału społecznego, zmierzających do „lepszego zrozumienia ukrytych procesów społecznych i politycznych w społeczeństwach demokratycznych”²⁰. Pojemność znaczeniowa pojęcia „kapitał społeczny” oraz związane z nim wyzwania definicyjne nie zmieniają jednak faktu, iż wykracza on w każdym przypadku poza wymiar korzyści ekonomicznych i – przy wsparciu wzajemnego zaufania członków danej społeczności – „decyduje o zdrowych relacjach społecznych, dbaniu o dobro wspólne i współpracy”²¹.

Uwarunkowania kapitału społecznego młodzieży niemieckiej

Operacjonalizacji wskaźników kapitału społecznego w niemieckich badaniach młodzieży dokonuje się na podstawie trzech kluczowych pojęć: uczestnictwa społecznego, zaufania społecznego oraz wartości społecznych i norm współpracy²². Uczestnictwo społeczne (*soziale Beteiligung*) – strukturalny wymiar kapitału społecznego młodzieży – określa się też jako zaangażowanie społeczne (*soziales Engagement*) i definiuje jako różnorodne formy młodzieżowej partycypacji politycznej, a szerzej – obywatelskiej. Pojęciem, łączącym perspektywę zaangażowania politycznego i społecznego jest zaangażowanie obywatelskie (*bürgerliches Engagement*), oznaczające wszelkie działania, podejmowane dobrowolnie

²⁰ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 40.

²¹ J. Czapiński, *Kapitał społeczny*, [w:] *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, red. J. Czapiński, T. Panek, Warszawa 2009, s. 271.

²² Dla porównania, w polskim badaniu CBOS-u wymieniono następujące wskaźniki umożliwiające pomiar kapitału społecznego (zwanego – nawiązując do Putnamowskiej koncepcji kapitału pomostowego – stowarzyszeniowo-obywatelskim): członkostwo w sformalizowanych organizacjach społecznych, samorządowych i politycznych, wsparcie organizacji społecznych (mierzone świadczoną na ich rzecz pomocą finansową), zaufanie do władz lokalnych oraz aktywne uczestnictwo w systemie demokratycznym (mierzone deklarowanym udziałem w wyborach samorządowych i parlamentarnych) – por. CBOS, *Stowarzyszeniowo-obywatelski kapitał społeczny. Komunikat z badań*, Warszawa 2008, s. 2.

przez obywateli w organizacjach stowarzyszeniowych. Warunkiem jest jednak, aby nie było ono bezpośrednio osadzone w sferze państwowej, prywatnej i gospodarczej, ponieważ społeczeństwo obywatelskie jest przestrzenią „pomiędzy”, definiowaną jako nieformalna i formalna aktywność społeczna, nie zakorzeniona bezpośrednio w związkach rodzinnych i pokrewieństwa, w sferze produkcji i wymiany gospodarczej, a także w systemie instytucji państwowych²³. Dobrowolne uczestnictwo społeczne w organizacjach stowarzyszeniowych przyczynia się do wzrostu zainteresowania sprawami publicznymi; czyni też z ludzi „lepszycy” obywateli, promując nastawione na dialog wspólne rozwiązywanie konfliktów²⁴. Działalność stowarzyszeń obywatelskich wspiera bowiem akceptację – na poziomie jednostkowym i ogólnospołecznym – norm wzajemności i wartości społecznych (takich jak tolerancja, uczynność, solidarność), a także wzrost zaufania społecznego.

Na początku lat dwutysięcznych liczbę zarejestrowanych stowarzyszeń o sformalizowanej strukturze i niedochodowym charakterze szacowano w Niemczech na ponad pół miliona, co dawało ponad 6 stowarzyszeń na 1000 mieszkańców. Niemieccy badacze, w przeciwieństwie do wniosków Putnama o spadku zaangażowania społecznego w społeczeństwie amerykańskim, wskazują na wzrost uczestnictwa społecznego w Niemczech²⁵. Dane Niemieckiego Socjo-Ekonomicznego Badania Panelowego (SOEP) wskazały w 1994 roku na wzrost o 5% (w stosunku do danych z 1985 r.) odsetka Niemców ze starych krajów związkowych, angażujących się w działalność organizacji stowarzyszeniowych i wolontaryjnych²⁶. Co więcej, wzrost zaangażowania społecznego dotyczył

²³ J. Schäfer *Sozialkapital*, s. 56.

²⁴ C. Offe S. Fuchs, *Schwund des Sozialkapitals? Der Fall Deutschland*, [w:] *Gesellschaft und Gemeinsinn. Sozialkapital im internationalen Vergleich*, red. R.D. Putnam, Gütersloh 2001, s. 490.

²⁵ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 57, 63. Badanie Stowarzyszenia Klon/Jawor, prowadzone wspólnie z Millward Brown SMG/KRC oraz Centrum Wolontariatu od roku 2001 wykazało tendencję spadkową zaangażowania obywatelskiego wśród dorosłych Polaków począwszy od 2006 r. Zaangażowanie obywatelskie w polskim społeczeństwie utrzymuje się na bardzo niskim poziomie: najwyższy odsetek badanych (23%) zadeklarowało pracę w organizacji społecznej lub grupie nieformalnej w 2005 r.; w 2010 r. deklarację podjęcia w ostatnim roku aktywności obywatelskiej złożyło zaledwie 16% dorosłych Polaków (por. A. Baczek, A. Ogrocka, *Wolontariat, filantropia i 1%. Raport z Badań 2007*, Warszawa 2008, s. 3 i n.). Podobne wnioski pojawiają się w *Diagnozie społecznej z 2009 r.*, kiedy to przynależność do organizacji społecznej (stowarzyszenia, rady) bądź politycznej (np. partii) deklarowało 13,2% badanych, a aż 86,8% obywateli nie podjęło żadnej aktywności stowarzyszeniowej (por. A. Sułek, *Doświadczenie i kompetencje obywatelskie Polaków*, [w:] *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, red. J. Czapiński, T. Panek, Warszawa 2009, s. 265).

²⁶ Dla porównania, zmiana systemowa 1989 r. w Polsce nie wpłynęła korzystnie na skłonność obywateli do stowarzyszania się. Przynależność do organizacji, od momentu,

wszystkich grup wiekowych, także młodzieży i młodych dorosłych (do 25. r.ż.)²⁷. Wzrost zaangażowania społecznego młodzieży niemieckiej od 2002 do 2010 roku potwierdzają także wyniki badań młodzieży Shell²⁸.

Warto pamiętać, iż znaczenie organizacji stowarzyszeniowych dla rozwoju demokracji zależy od rodzaju wytwarzanych w toku podejmowanych interakcji dóbr społecznych. Mniejsze wsparcie dla zaufania społecznego stanowi bowiem działalność stowarzyszeń (np. sportowych), w których powstają dobra prywatne, a większe – działalność stowarzyszeń, w których efektem współpracy są dobra kolektywne²⁹. Choć uczestnictwo młodzieży niemieckiej w organizacjach stowarzyszeniowych obejmuje głównie aktywność w klubach sportowych i innych grupach organizujących czas wolny, fałszywy jest wniosek o egocentryzm młodzieży niemieckiej i braku zainteresowania sprawami publicznymi i moralnymi³⁰.

Rozwój umiejętności obywatelskich wzmacniają także nieformalne sieci współpracy, pomijane często w empirycznych analizach kapitału społecznego, koncentrujące się – z racji dostępności danych – na badaniu sformalizowanych organizacji społeczeństwa obywatelskiego³¹. Rozróżnienie na formalne i nieformalne zaangażowanie społeczne wydaje się szczególnie istotne w odniesieniu do młodzieży, której uczestnictwo

gdy stała się prawdziwie dobrowolna, spadła gwałtownie: z poziomu 30,5% w 1989 r. do 13% w 2007 r. (por. J. Czapiński, *Kapitał społeczny*, [w:] *Diagnoza społeczna 2009*).

²⁷ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 64-65. W Polsce w 2010 r. w działalność wolontariatu zaangażowało się średnio 16% społeczeństwa, jednak najwięcej w tej grupie było ludzi młodych, w wieku 15-25 lat – 22% (J. Przewłocka, *Zaangażowanie społeczne Polaków w roku 2010. Wolontariat, filantropia, 1%*, s. 15). W europejskich porównaniach aktywność polskiej młodzieży w zorganizowanej działalności wolontariackiej wypada znacznie gorzej niż działania podejmowane przez młodzież niemiecką: zaangażowanych w wolontariat w Polsce jest 16% młodych ludzi, a w Niemczech odsetek ten wzrasta do poziomu prawie 30%. Podobna dysproporcja pojawiła się po uwzględnieniu wszelkich form uczestnictwa społecznego, np. działalności w klubach sportowych, organizacjach młodzieżowych bądź ekologicznych. Aktywność społeczna młodzieży niemieckiej kształtowała się na poziomie 64%, a młodzieży polskiej – zaledwie 33%, co dało naszemu krajowi ostatnie miejsce wśród krajów członkowskich UE (por. *Youth on the Move. Analytical Report*, Flash Eurobarometer 319a, Gallup Organisation, May 2011, s. 8, 19).

²⁸ U. Zehrt, M. Feist, *Interesse und Beteiligung am politischen Leben*, [w:] *Aufschwung Ost?: Lebenssituation und Werteorientierungen ostdeutscher Jugendlicher*, red. D. Sturzbecher, A. Kleeberg-Niepage, L. Hoffmann, Wiesbaden 2012, s. 110. Jak wynika z raportu CBOS *Młodzież 2010*, przynależność młodzieży polskiej do różnego rodzaju stowarzyszeń, organizacji i klubów od 1998 r. systematycznie spada: z poziomu ponad 70% do odnotowanego w 2010 r. poziomu 60% (*Młodzież 2010*, Raport CBOS, Warszawa 2011, s. 103).

²⁹ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 58.

³⁰ M. du Bois-Reymond, *Familie und Partizipation*, [w:] *Handbuch Kinderrechte. Partizipation, Kinderpolitik, Kinderkultur*, red. F. Guthoff, H. Sunker, Münster 2001, s. 102.

³¹ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 60.

w strukturach społeczeństwa obywatelskiego przebiega – także w wyniku przemian społecznych – coraz bardziej nieformalnie i nietradycyjnie³². Na przykład, w literaturze niemieckiej formułuje się tezę o tzw. „strukturalnej przemianie wolontariatu”: odejściu od instytucjonalizacji i odgórnego planowania ku działalności bardziej zależnej od relacji towarzyskich. Coraz większe znaczenie ma indywidualny wybór wolontariusza i gotowość do spontanicznego działania, aniżeli jego zgoda na podporządkowanie się istniejącym strukturom³³. Warto przy tym pamiętać, że nieformalne uczestnictwo społeczne, oparte na silnej tożsamości grupowej i barierach dostępu dla ludzi „z zewnątrz”, w większym stopniu prowadzi do wytwarzania spajającego (używając pojęcia Putnama) kapitału społecznego, przynoszącego korzyści głównie członkom danej grupy³⁴.

Rozróżnienie na formalną (prowadzoną m.in. w stowarzyszeniach, organizacjach młodzieżowych, partiach politycznych i związkach wyznaniowych) i nieformalną (obejmującą projekty realizowane zarówno samodzielnie, jak też w ramach oddolnie i spontanicznie uformowanych grup) aktywność społeczną wprowadzono od 2002 roku w badaniu młodzieży Shell z 2002 roku. Dodanie wymiaru nieformalnego zwiększyło – w porównaniu z wynikami innych badań (np. DJI) – do prawie dwóch trzecich odsetek „aktywnej społecznie” młodzieży w Niemczech. Badanie Shell ujawniło także istotną różnicę między dwiema formami uczestnictwa społecznego młodzieży. Formalna aktywność społeczna jest wyraźnie zróżnicowana z punktu widzenia takich czynników, jak płeć (wyższy odsetek formalnie zaangażowanej młodzieży płci męskiej) oraz miejsce zamieszkania (większe formalne zaangażowanie społeczne po stronie młodzieży ze starych krajów związkowych, a także mieszkańców większych miast). Inaczej prezentuje się to w przypadku – częściej podejmowanej przez młodzież niemiecką – nieformalnej aktywności społecznej, gdzie nie ujawniono wyraźnych różnic, warunkowanych płcią czy miejscem zamieszkania³⁵. Co ciekawe, nieformalna aktywność społeczna przeważa

³² Podobne wnioski pojawiają się wśród polskich badaczy, np. Krystyna Szafraniec, której zdaniem prawdopodobne jest, iż „mamy do czynienia z daleko idącym rozminięciem się społecznego potencjału młodzieży z formułą uczestnictwa i aktywności proponowaną przez sieć konwencjonalnie działających instytucji. Być może więc – nieujęty w ramy instytucjonalne – marnuje się społeczny potencjał młodzieży (choć nie można zapominać o jego nurcie nieformalnym) (K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, Warszawa 2011, s. 289).

³³ K. Beher, R. Liebig, T. Rauschenbach, *Strukturwandel des Ehrenamts. Gemeinwohlorientierung im Modernisierungsprozess*, Weinheim 2000, s. 8.

³⁴ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 61.

³⁵ Por. T. Gensicke, *Individualität und Sicherheit in neuer Synthese? Wertorientierungen und gesellschaftliche Aktivität*, [w:] *Jugend 2002. 13. Shell Jugendstudie – zwi-*

wśród młodych ludzi z nowych krajów związkowych. Porównanie wyników badań młodzieży niemieckiej z lat 1992-2002 wskazuje na generalny brak wpływu takich czynników, jak wykształcenie, płeć, czy rodzinny kapitał rozwojowy na nieformalną aktywność społeczną młodzieży wschodnioniemieckiej. Jak wskazuje J. Schäfer, „w przypadku młodzieży niemieckiej okazuje się, że formalne i nieformalne uczestnictwo społeczne stanowi dwa odmienne aspekty strukturalnego kapitału społecznego”³⁶.

Kolejnym kluczowym wymiarem kapitału społecznego jest zaufanie społeczne, przyjmujące formę zaufania „wertikalnego” (politycznego) obywateli do elit politycznych oraz zaufania „horyzontalnego” wobec współobywateli, bazującego na pozytywnym zdefiniowaniu oczekiwań wobec innych³⁷. Zaufanie społeczne jako czynnik warunkujący kapitał społeczny definiuje się jako „mechanizm stabilizacji niepewnych oczekiwań i zmniejszania powiązanej z nimi złożoności ludzkiego działania”³⁸. Operacjonalizacji zaufania społecznego wśród młodzieży dokonano w badaniach niemieckich za pomocą pytania o uogólnione zaufanie oraz osobisty optymizm. Okazało się, że najbardziej pozytywnie na oba kulturowe aspekty kapitału społecznego wpływa rodzinny kapitał rozwojowy. Z badań wynika też, że zaufanie społeczne wśród młodzieży niemieckiej oraz – powiązany z nim – osobisty optymizm pozytywnie skorelowane są z wykształceniem (wzrost wykształcenia wpływa na wzrost poziomu optymizmu i zgeneralizowanego zaufania). W przypadku akceptacji przez młodzież niemiecką wartości społecznych najsilniejszy okazuje się wpływ formalnego wykształcenia: im wyższy jest jego poziom, tym większa jest gotowość młodych ludzi do odrzucenia sprywatyzowanych orientacji wartościujących, a także do akceptacji wartości społecznych i gotowości do niesienia pomocy. Wyraźnie zaznacza się też wpływ płci na

schen pragmatischem Idealismus robustem Materialismus, Deutsche Shell, Frankfurt/Main 2002; Schäfer J., *Sozialkapital*, s. 71-72.

³⁶ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 177.

³⁷ Europejski pomiar uogólnionego zaufania do innych ludzi oraz zaufania do partii politycznych wskazuje na różnice między Niemcami a Polską. Odsetek osób w wieku 16 lat i więcej ufających innym ludziom wyniósł w *European Social Survey* z 2008 r. 35% w przypadku Niemiec, a 25% dla Polski. Zaufanie do partii politycznych kształtowało się w Niemczech na poziomie 12%, podczas gdy w Polsce wyniosło 5%. Całkowicie odmiennie przedstawiają się wyniki przeprowadzonego w ramach IEA *International Civic and Citizenship Study* z 2009 r., wskazującego na znacznie wyższy (wynoszący 58% w przypadku zaufania do innych ludzi i – 58%, a 23% w przypadku zaufania do instytucji) poziom zaufania społecznego młodzieży polskiej. Jak podkreśla Krystyna Szafranec, młodsza młodzież w Polsce „reprezentuje inny od starszych roczników typ zaangażowania społecznego – bardziej ufny, otwarty, empatyczny, ujawniający większe pokłady społecznego kapitału” (K. Szafranec, *Młodzi 2011*, s. 289).

³⁸ T. Ripperger, *Ökonomik des Vertrauens*, Tübingen 1998, s. 13.

zróźnicowanie młodzieżowego poparcia dla wartości społecznych: częstszej ich reprezentacji wśród dziewcząt aniżeli chłopców³⁹.

Jednym z kluczowych czynników wyjaśniających zróźnicowanie uczestnictwa społecznego młodzieży w Niemczech jest – oprócz płci, wieku, poziomu wykształcenia – podział na wschodnie i zachodnie Niemcy. Proces zjednoczeniowy zakończył się na poziomie prawno-organizacyjnym, jednak na poziomie ekonomiczno-społecznym, a zwłaszcza mentalno-kulturowym trwa nadal. W 2000 roku autorzy badania młodzieży Shell formułowali dość pesymistyczne wnioski co do procesu zanikania różnic między młodzieżą wschodnio- a zachodnioniemiecką. Pomimo zmiany systemu politycznego i społecznego, a w konsekwencji wzrastania młodzieży we wschodnich Niemczech w społeczeństwie liberalnej demokracji, nie można zapomnieć o wpływie socjalizacyjnym, jaki na młodzież w nowych krajach związkowych wywiera pokolenie rodziców. Odpowiedzialna za wschodnio-zachodni podział Niemiec socjalizacja pierwotna w rodzinie dotyczy – jak podkreśla J. Schäfer – „przede wszystkim kulturowych aspektów kapitału społecznego – wartości, norm i zaufania”⁴⁰.

Kapitał społeczny młodzieży ze wschodniej i zachodniej części Niemiec jest zróźnicowany. Wskazuje na to chociażby niższy w nowych krajach związkowych poziom uczestnictwa społecznego (mierzonego członkostwem i zaangażowaniem w działalność stowarzyszeń – *Vereinmitgliedschaft*). W starych krajach związkowych członkostwo w przynajmniej jednym stowarzyszeniu deklarowało w latach dziewięćdziesiątych i na początku lat dwutysięcznych blisko połowa albo ponad połowa badanej młodzieży (np. w Badenii-Wirtembergii – ok. 51%, w Dolnej Saksonii – ok. 48%). Na przeciwnym biegunie zaangażowania obywatelskiego młodzieży lokowały się nowe *landy*, w których odsetek angażującej się w działalność stowarzyszeń młodzieży nieznacznie przekraczał albo zbliżał się do poziomu 30% (np. Saksonia-Anhalt – ok. 32%, Brandenburgia – ok. 28%)⁴¹. Jednakże, warto odnotować, że dysproporcja w dostępie do kapitału społecznego między młodzieżą wschodnio- i zachodnioniemiecką dotyczy tylko pewnych aspektów kapitału społecznego. Wyraźne różnice (na korzyść młodzieży ze starych krajów związkowych) występują w przypadku uczestnictwa społecznego, poziomu zaufania społecznego, a także akceptacji dla norm współpracy. W sferze młodzieżowej akceptacji dla wartości społecznych, a zwłaszcza w obszarze nieformalnych działań społecznych dysproporcje – jak wskazały badania Shell – nie są już tak spójne z czynnikiem pochodzeniowym.

³⁹ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 178.

⁴⁰ Tamże, s. 124.

⁴¹ Tamże, s. 69.

Interesujące jest także pytanie o pozytywne sprzężenie zwrotne (*virtuous circle*) między integracją religijną młodzieży a poszczególnymi aspektami młodzieżowego kapitału społecznego. Zaangażowanie religijne, podobnie jak rodzina, stanowi tę formę aktywności społecznej, w której członkostwo nabywa się na zasadzie niedobrowolnej, a przystąpienie bądź wystąpienie okazuje się najczęściej niemożliwe⁴². Jednocześnie, kontekst religijny jest dla sporej grupy młodzieży istotną instancją socjalizacyjną, wywierającą – jak wskazują prowadzone w Holandii badania Joepa de Harta⁴³ – wpływ na zwiększenie uczestnictwa w strukturach społeczeństwa obywatelskiego (dobrowolne zaangażowanie społeczne). Jak wskazują C. Offe i S. Fuchs, „kościół pełni funkcję katalizatorów aktywności w zrzeczeniach”, a „produkcję kapitału społecznego” wzmacnia zwłaszcza – podkreślając wartości wspólnotowe – katolicyzm⁴⁴. Tezy powyższej nie potwierdzają jednak wyniki badań R. Putnama dla Włoch i USA, który zwraca uwagę na – wynikające z hierarchicznej struktury Kościoła katolickiego – ograniczenia w budowaniu kapitału społecznego⁴⁵.

Jak wskazują analizy badań młodzieży J. Schäfer, oczekiwanie co do generalnie pozytywnego wpływu religii na kapitał społeczny młodzieży niemieckiej potwierdza się tylko w odniesieniu do pewnych aspektów tegoż kapitału. Kontekst religijny wyraźnie wpływa na strukturalny wymiar kapitału społecznego: zwiększenie uczestnictwa wierzącej młodzieży w dobrowolnych organizacjach stowarzyszeniowych, a także akceptacji dla norm współpracy. Integracja religijna nie ma jednak znaczącego wpływu na kulturowy wymiar kapitału społecznego młodzieży: poziom zgeneralizowanego zaufania i osobistego optymizmu⁴⁶.

Znaczenie kapitału społecznego dla rozwoju orientacji politycznych młodzieży w społeczeństwie obywatelskim

Już u klasycznych teoretyków polityki znajdziemy myśl, iż „demokracja zależy od aktywnego zaangażowania obywateli w sprawy wspólnoty”⁴⁷. Sukces rządów demokratycznych zależy nie tylko od poziomu rozwoju gospodarczego regionu, ale także od określonych kulturowych

⁴² C. Offe, S. Fuchs, *Schwund des Sozialkapitals?*, s. 420.

⁴³ Por. J. de Hart, *Religion and Volunteering in the Netherlands*, [w:] *Social capital and participation in everyday life*, red. P. Dekker, E.M. Uslaner, London 2001.

⁴⁴ C. Offe, S. Fuchs, *Schwund des Sozialkapitals?*, s. 445.

⁴⁵ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 132.

⁴⁶ Tamże, s. 180.

⁴⁷ R. Putnam, K.A. Goss, *Introduction*, [w:] *Democracies in Flux*.

i strukturalnych cech istniejącej na danym terytorium wspólnoty obywatelskiej. Znaczenie młodzieżowego kapitału społecznego (kapitału systemowego) jest z tej perspektywy kluczowe. Kapitał systemowy młodzieży nie tylko przyczynia się do przezwyciężenia dylematów wspólnego działania (zwiększa szanse na uczestnictwo społeczne), ale wspiera rozprzestrzenianie się demokratycznych norm i wartości w społeczeństwie (zwiększa szanse na uczestnictwo polityczne).

W badaniach wpływu kapitału społecznego na orientacje społeczne i polityczne młodzieży wychodzi się często od założenia, że „socjalizacja polityczna jest szczególnie skuteczna w okresie młodości” oraz że „to właśnie w tej fazie umacniają się podstawowe przekonania polityczne, a w związku z tym szczególnie ważny powinien być kapitał społeczny”⁴⁸. Wzajemne powiązania między badaniami kapitału społecznego młodzieży a badaniami procesu socjalizacji młodzieży czyni konieczną integrację obu perspektyw, na co zwracają uwagę badacze społeczni, coraz częściej podkreślając konieczność uwzględnienia młodzieżowego kapitału społecznego w badaniach nad socjalizacją polityczną (*politische Sozialisationsforschung*)⁴⁹.

Punkt wyjścia dla przekonania o pozytywnym wpływie indywidualnego kapitału społecznego na postawy i zachowania polityczne jednostki stanowi znana w teorii kapitału społecznego teza o wzajemnym oddziaływaniu między działalnością społeczną – niepolityczną a zachowaniami politycznymi⁵⁰. Już G. Almond i S. Verba zwracali uwagę na kluczowe dla rozwoju kultury politycznej znaczenie dobrowolnych stowarzyszeń (*voluntary associations*), pełniących funkcję mediacyjną między jednostką a państwem⁵¹. Podkreślali oni także znaczenie pierwotnej socjalizacji rodzinnej oraz wtórnej socjalizacji szkolnej dla rozwoju orientacji politycznych⁵². Charakterystyczna dla lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku perspektywa badań nad socjalizacją polityczną, skupiająca się na rodzinie i szkole jako kluczowych instytucjach zapewniających stabilność systemów demokratycznych, jest od lat dziewięćdziesiątych tego wieku uzupełniana o nowe instancje socjalizacji politycznej: organi-

⁴⁸ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 17-18.

⁴⁹ Socjalizacja polityczna obejmuje „świadome i nieświadome procesy wzajemnych oddziaływań między osobami a ich bezpośrednim, politycznym albo politycznie znaczącym otoczeniem społecznym, kulturowym, ekonomicznym i obywatelskim” (B. Claußen, R. Geißler, *Die Politisierung des Menschen. Instanzen der politischen Sozialisation*, Opladen 1996, s. 9).

⁵⁰ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 182.

⁵¹ Jak wskazują, „kiedy obywatel jest członkiem dobrowolnej organizacji, jest zaangażowany w szerszy świat społeczny, ale jest także mniej zależny od systemu politycznego oraz mniej przez ten system kontrolowany (tłumaczenie własne, G.A. Almond, S. Verba, *The Civic Culture*, s. 300).

⁵² Tamże, s. 326.

zacje stowarzyszeniowe, mass media, grupę rówieśniczą i interakcje nieformalne⁵³.

Tabela 1

Wymiary i wskaźniki orientacji politycznych

Wymiary	Wskaźniki
Zainteresowanie polityką	subiektywne zainteresowanie polityką
Uczestnictwo w polityce	udział w wyborach konwencjonalne uczestnictwo polityczne niekonwencjonalne uczestnictwo polityczne nielegalne uczestnictwo polityczne
Wsparcie polityczne	zaufanie do instytucji zadowolenie z osiągnięć polityków akceptacja dla ustroju demokratycznego zadowolenie z funkcjonowania demokracji

Źródło: J. Schäfer, *Sozialkapital und politische Orientierungen von Jugendlichen in Deutschland*, Wiesbaden 2006, s. 185.

Podjęta przez J. Schäfer analiza wpływu kapitału społecznego młodzieży na jej orientacje polityczne podzielona została na trzy wymiary: zainteresowanie polityką (*politisches Interesse*), uczestnictwo w polityce (*politische Partizipation*) oraz wsparcie młodzieży dla systemu politycznego (*politische Unterstützung*). Każdy wymiar, składający się na orientacje polityczne młodzieży, operacjonalizowany jest za pomocą innych wskaźników (tab. 1).

Zainteresowanie polityką, rozumiane jako „stopień, w jakim polityka wzbudza ciekawość obywatela”⁵⁴, rozwija się w okresie młodości, w toku – zachodzącego w procesie socjalizacji – nabywania wiedzy i umiejętności do przyjmowania na siebie ról w życiu rodzinnym, zawodowym i publicznym. Choć młodzieżowe zainteresowanie polityką wzrasta od momentu uzyskania praw wyborczych (od 18. r.ż.), badania wskazują, że dopiero młodzież w wieku 25-29 wykazuje zainteresowanie polityką na średnim poziomie, porównywalnym z resztą społeczeństwa⁵⁵. Młodzieży niemieckiej często przypisuje się też – rosnącą od przełomu 1990 roku (*die Wende*) – niechęć do polityki (*Politikverdrossenheit*), spowodowaną zarówno

⁵³ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 183. Na pozytywny wpływ uczestnictwa społecznego (doświadczeń partycypacyjnych) w okresie młodości na zachowania i postawy polityczne w okresie dorosłości wskazuje m.in. James Youniss i Miranda Yates (por. J. Youniss, M. Yates, *Community service and social responsibility in youth*, Chicago 1997; M. Yates, J. Youniss, *Roots of civic identity. International Perspectives on community service and activism in youth*, Cambridge 1999).

⁵⁴ J.W. van Deth, *Interest in Politics*, [w:] *Continuities in Political Action. A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*, red. M.K. Jennings, J.W. van Deth, Berlin 1990, s. 278.

⁵⁵ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 187.

społeczno-ekonomicznymi i politycznymi konsekwencjami zjednoczenia Niemiec, jak i coraz wyraźniejszą od końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku młodzieżową orientacją na indywidualizację.

Oprócz wieku, na zainteresowanie polityką najistotniejszy wpływ ma wykształcenie, które w Niemczech – ze względu na selekcyjny charakter szkolnictwa średniego 1. stopnia – wyznacza podziały między młodzieżą bardziej i mniej zainteresowaną refleksją nad sprawami bieżącej oraz długofalowej polityki. Udział zajęć z zakresu wiedzy o społeczeństwie w godzinowym obciążeniu dydaktycznym jest wyraźnie większy w przedakademickim gimnazjum, aniżeli w przedzawodowej szkole głównej, w której przedmioty ogólnokształcące są ograniczane do niezbędnego minimum.

Wpływ integracji religijnej na socjalizację polityczną jest niejednoznaczny, jako że oprócz pozytywnych skutków (działań na rzecz wsparcia systemu demokratycznego), „istnieją formy religii, które utrudniają albo uniemożliwiają pojawienie się postawy dojrzałości (*Mündigkeit*) w procesie socjalizacji”⁵⁶. Brak jednoznacznie pozytywnego wpływu integracji religijnej na wzrost zainteresowania polityką wśród młodzieży potwierdza fakt, iż jedynie w jednym, analizowanym przez Schäfer badaniu (DJI z 1997 r.) wpływ religii okazał się „istotny i znacząco pozytywny”⁵⁷.

Dane empiryczne, zgromadzone w ramach prowadzonych w latach 1992-2002 badań młodzieży, wskazują na pozytywny wpływ wszystkich aspektów kapitału społecznego (uczestnictwo społeczne, zaufanie społeczne oraz wartości społeczne i normy współpracy) na zainteresowanie polityką. Zwiększenie zainteresowania polityką odnotowuje się więc wśród młodzieży, która dysponuje kapitałem społecznym, odgrywającym w tym przypadku rolę „dodatкового zasobu politycznej socjalizacji młodzieży”⁵⁸.

Uczestnictwo polityczne (*politische Partizipation*) w szerokim rozumieniu oznacza wszelkie czynności, podejmowane dobrowolnie przez obywateli, w celu wywierania bezpośredniego albo pośredniego wpływu na decyzje na różnych szczeblach systemu politycznego. Zaangażowanie w politykę wymaga „współpracy z innymi, którzy posiadają podobne zainteresowania, zmierzającej do wzmocnienia zbiorowej władzy, zdolnej wpływać na system polityczny”⁵⁹. Najbardziej podstawową formą uczest-

⁵⁶ W. Sander, *Religion und Politik – zur spezifischen Sozialisationsfunktion der Kirchen im säkularisierten Staat*, [w:] *Die Politisierung der Menschen. Instanzen der politischen Sozialisation*, Opladen 1996, s. 373.

⁵⁷ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 196.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ H. McIntosh, J. Youniss, *Toward Political Theory of Political Socialization of Youth* [w:] *Handbook of Research on Civic Engagement in Youth*, red. L.R. Sherrod, J. Torney-Purta, C.A. Flanagan, New Jersey 2010, s. 27.

nictwa politycznego w systemach demokracji parlamentarnej jest udział w wyborach, który nie tylko łączy obywatela z państwem, ale też legitymizuje sam proces demokratycznego sprawowania władzy. Wybory to – z perspektywy systemowej – najbardziej egalitarna forma uczestnictwa politycznego oraz „centralny instrument regulowania konfliktów i osiągnięcia kompromisów”⁶⁰, a także przekazywania władzy.

Najwcześniej, bo już od lat sześćdziesiątych XX wieku opisywana i analizowana forma uczestniczenia w życiu politycznym było – oprócz badań zachowań wyborczych – konwencjonalne uczestnictwo polityczne, odnoszące się do aktywności zinstytucjonalizowanej: członkostwa w partii politycznej lub organizacji młodzieżowej, pełnienia funkcji politycznej bądź wywierania wpływu na wydarzenia polityczne za pomocą oficjalnych pism do urzędów/polityków. Postępujący od przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku proces rozszerzania się uczestnictwa obywatelskiego w życiu politycznym doprowadził do wyróżnienia nowej perspektywy badawczej: niekonwencjonalnego uczestnictwa politycznego, odnoszącego się do spontanicznej albo zaplanowanej mobilizacji poza ramami instytucjonalnymi⁶¹: zbierania podpisów, demonstracji, protestów i innych aktywności, utożsamianych z tzw. „rewolucją partycypacyjną” – demokratyzacją decyzji publicznych oraz emancypacją wcześniej marginalizowanych grup społecznych⁶².

Wiek w sposób zróżnicowany wpływa na poszczególne formy uczestnictwa politycznego młodzieży. W przypadku udziału w wyborach oraz działań konwencjonalnych wyraźnie zaznacza się wzrost zainteresowania obiema formami aktywności politycznej wraz z wiekiem. Z kolei, niekonwencjonalne formy uczestnictwa politycznego są „wyraźnie powiązane z młodością”⁶³.

W badaniach zwraca się również uwagę na zależności między statusem społeczno-ekonomicznym jednostki a poziomem jej uczestnictwa społecznego. Kluczowe okazuje się – po raz kolejny – znaczenie formalnego wykształcenia, dającego dostęp zarówno do wiedzy o możliwościach współdziałania w sferze politycznej, jak i do umiejętności pozwalających na aktywne włączenie się w struktury społeczeństwa obywatelskiego.

⁶⁰ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 198.

⁶¹ A. Hadjar, R. Becker, *Bildungsexpansion und politisches Engagement – Unkonventionelle politische Partizipation im Zeitverlauf*, [w:] *Bürgergesellschaft als Projekt: eine Bestandsaufnahme zu Entficklung und Förderung zivilgesellschaftlicher Potenziale in Deutschland*, red. I. Bode, A. Evers, A. Klein, Wiesbaden 2009, s. 102.

⁶² Por. H. Wollmann, *The civic community ('Bürgergemeinde') in Germany – its double nature as political and as a (civil) societal community*, *Deutsche Zeitschrift für Kommunalwissenschaften*, 2002, 2.

⁶³ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 199.

W odniesieniu do płci jako czynnika wpływającego na uczestnictwo polityczne wyróżnia się najczęściej trzy źródła zróżnicowania sytuacji kobiet i mężczyzn: generalną przewagę mężczyzn w sferze osiągnięć edukacyjnych, różnice płciowe w sferze doświadczeń i uczestnictwa w rynku pracy oraz deficyt kobiet w sferze „psychologicznego zaangażowania w politykę” (zainteresowań, wiedzy i poczucia politycznego sprawstwa), wynikający z nadreprezentacji mężczyzn w elitach politycznych na różnych szczeblach władzy⁶⁴. Jako że w wieku młodzieńczym różnice w poziomie wykształcenia oraz statusie nie są jeszcze wystarczająco ugruntowane, na plan pierwszy wysuwa się, zdaniem badaczy, „płciowe uporządkowanie otoczenia politycznego” jako główna przyczyna niższego uczestnictwa młodych dziewcząt i kobiet w polityce⁶⁵.

Podkreśla się także wpływ socjalizacji politycznej w rodzinie, grupie rówieśniczej i szkole na rozwój młodzieżowego uczestnictwa w polityce. Międzygeneracyjny przekaz kultury politycznej, łączącej system polityczny z jednostką, warunkowany jest dominującym stylem wychowania w domu rodzinnym oraz powiązaniem z nim systemem norm i wartości, wspierającym bądź blokującym w młodych ludziach gotowość do partycypacji. Na pozytywną zależność między uczestnictwem w życiu szkolnym a – późniejszym – zaangażowaniem w życie publiczne i polityczne wskazują także wyniki badań międzynarodowych. Jeden z głównych wniosków, podsumowujących realizowane w 28 krajach Międzynarodowe Badanie Edukacji Obywatelskiej (CIVED) z 1999 roku, dotyczył pozytywnego wpływu uczestnictwa w demokracji szkolnej (oraz klimatu otwartości w szkole) na przyszły udział młodzieży w wyborach⁶⁶.

Badania Shell i DJI z lat 1992-2002 wskazują, że najliczniejsza grupa młodzieży niemieckiej (prawie 70% w badaniu Shell z 1997 r.) deklaruje udział w przynajmniej jednej aktywności politycznej o charakterze niekonwencjonalnym (współpracy w organizacji młodzieżowej, udziale w dyskusji, akcji zbierania podpisów, legalnej demonstracji czy bojkocie produktu). Jedynie kilka procent młodzieży uczestniczy w polityce w sposób konwencjonalny, np. wstępując w szeregi partii politycznej bądź pełniąc funkcję polityczną. Większy jest odsetek młodzieży (8% w badaniu DJI z 1997 r.) deklarującej udział w nielegalnej partycypacji

⁶⁴ N. Burns, K.L. Schlozman, S. Verba, *The private roots of public action. Gender, equality and political participation*, Cambridge 2001, s. 380; za: J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 201.

⁶⁵ Tamże, s. 383. Autorzy zwracają także uwagę na – jak wskazuje J. Schäfer – kompensacyjną funkcję kościołów amerykańskich jako miejsc „zmniejszania różnicy między kobietami a mężczyznami (*gender gap*) w sferze partycypacji” w wyniku nieproporcjonalnie wysokiego uczestnictwa kobiet w kościelnych działaniach społecznych (tamże, s. 376; J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 202).

⁶⁶ J. Torney-Purta, R. Lehmann, H. Oswald, W. Schulz, *Citizenship and Education in Twenty-Eight Countries. Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen*, IEA 2001, s. 176.

politycznej, dopuszczającej takie formy wywierania nacisku politycznego, jak: zajęcie domu/fabryki, uczestnictwo w strajku, a nawet uszkodzenie rzeczy bądź naruszenie nietykalności cielesnej. Jednocześnie pamiętać należy, że konwencjonalne uczestnictwo młodzieży w polityce podnosi – traktowany odrębnie ze względu na ograniczenie wiekowe – udział w wyborach, deklarowany przez ponad 60% młodych Niemców w wieku 18-24 lat⁶⁷.

Kulturowe i strukturalne aspekty młodzieżowego kapitału społecznego okazują się wyraźnie sprzyjać gotowości młodzieży do podjęcia dwóch form uczestnictwa politycznego: udziału w wyborach oraz niekonwencjonalnej partycypacji politycznej. Przykładem może być jednoznacznie pozytywny wpływ członkostwa w organizacjach społecznych na niekonwencjonalne zaangażowanie polityczne. Z kolei, młodzieżowe zasoby kapitału społecznego pozostają w słabym związku z konwencjonalnymi oraz nielegalnymi formami uczestnictwa politycznego młodzieży. W przypadku obu zdecydowanie mniej popularnych wśród młodzieży form aktywności politycznej, potencjał wyjaśniający (*Erklärungskraft*) kapitału społecznego okazuje się nieznaczny⁶⁸. Wyraźnie istotniejszymi, od wyróżnionych aspektów kapitału społecznego, czynnikami warunkującymi zachowania młodzieży w sferze uczestnictwa politycznego, okazują się wiek i wykształcenie, potwierdzające – także w odniesieniu do młodzieży niemieckiej – prawidłowość, że z możliwości udziału w polityce korzystają zwłaszcza obywatele z wyższym statusem społecznym.

Ostatnim sygnalizowanym w niniejszym tekście zagadnieniem jest wpływ kapitału społecznego młodzieży na deklarowane poparcie dla ustroju demokratycznego. Poparcie dla demokracji może mieć charakter ogólny – rozproszony (*diffuse Unterstützung*), odnoszący się do „głęboko zakorzonego nastawienia do systemu politycznego”, mierzonego m.in. generalnym zaufaniem do instytucji⁶⁹. Może mieć ono także charakter

⁶⁷ J. Schäfer zwraca też uwagę na pogłębienie się (jak wskazują wyniki badań młodzieży z lat 1992-2002) dysproporcji między udziałem w wyborach młodzieży z nowych i starych krajów związkowych Niemiec, na korzyść tych drugich (J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 210). W Polsce mamy do czynienia ze wzrostem uczestnictwa politycznego młodzieży, na co wskazuje frekwencja wyborcza wśród osób w wieku 18-25 lat, wzrastająca systematycznie od drugiej połowy lat 90.: od 38,1% w 1997 r. do 55,8% w 2007 r. (K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, s. 274).

⁶⁸ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 215.

⁶⁹ W badaniach młodzieży Shell (z 1997, 2000 oraz 2002 r.) i DJI (z 1992 i 1997 r.) stawia się pytanie o zaufanie do instytucji państwa prawa (jak sądy, policja) oraz instytucji systemu partyjnego (niższa izba parlamentu – *Budestag*, partie polityczne oraz rząd federalny). Wszystkie badania wskazują na przepaść między generalnym zaufaniem młodzieży do instytucji państwa prawa a – przeważającym wśród młodzieży – brakiem zaufania do instytucji systemu partyjnego. Ponadto, zaufanie polityczne wśród młodzieży wschodniemieckiej jest średnio o połowę niższe od poziomu notowanego wśród młodych ze starych krajów związkowych (J. Schafer, *Sozialkapital*, s. 226).

szczegółowy – specyficzny (*spezifische Unterstützung*), kiedy bierze się pod uwagę bieżącą ocenę działań rządu i elit politycznych, mierzoną m.in. zaufaniem do polityków bądź zadowoleniem z ich dokonań⁷⁰. Generalny spadek poparcia dla instytucji demokratycznych i elit politycznych w społeczeństwach zachodnioeuropejskich⁷¹, przy utrzymującym się na stałym poziomie poparcia dla zasad demokratycznej wspólnoty politycznej, ukazywany jest – paradoksalnie – jako zjawisko pozytywne. Obywatelski sceptycyzm wobec funkcjonowania systemów partyjnych, instytucji publicznych i systemów prawnych uznaje się wówczas za „katalizator” reform systemów politycznych.

Czynnikiem warunkującym w Niemczech poparcie polityczne dla demokracji jest – nadal aktualny – podział obywateli wzdłuż linii: „wschód – zachód”⁷². Zróżnicowanie poziomu akceptacji dla demokracji okazuje się szczególnie wyraźne nie tylko w przypadku rozproszonego poparcia politycznego (zaufania do instytucji), ale także z perspektywy poparcia specyficznego (bieżących działań instytucji i elit politycznych). Miejsce zamieszkania po jednej ze stron „nieistniejącego muru” okazuje się istotnym czynnikiem różnicującym poziom zaufania politycznego, także wśród młodzieży. Młodzież z nowych *landów* wykazuje niższy poziom rozproszonego poparcia politycznego, aniżeli ich rówieśnicy ze starych krajów związkowych. Co ciekawe, zdecydowanie mniejszy – w porównaniu z wcześniej sygnalizowanymi zachowaniami i poglądami politycznymi młodych – jest wpływ wykształcenia na zaufanie młodzieży niemieckiej do instytucji. Wyraźny i spójny okazuje się jedynie pozytywny wpływ rodzinnego kapitału rozwojowego na wsparcie młodzieży dla systemu demokratycznego i jego instytucji.

Badania empiryczne wśród dorosłych Niemców, dotyczące związków między zaufaniem politycznym (do instytucji) a kapitałem społecznym, wykazały brak zależności między poparciem dla wartości społecznych a zaufaniem do instytucji oraz istnienie umiarkowanych powiązań między zaufaniem do instytucji a zaufaniem społecznym⁷³. Podobne wnioski

⁷⁰ Badania empiryczne wskazują z reguły na dominację rozproszonego poparcia nad poparciem specyficznym, oznaczającą poparcie większej części społeczeństwa dla systemu demokratycznego, przy jednoczesnym mniejszym zadowoleniu z jego osiągnięć (J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 221).

⁷¹ Por. R.J. Dalton, *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*, Oxford 2004.

⁷² Afektywna więź z byłą NRD wpływa na stosunek do pozejednoczeniowego systemu politycznego Niemiec. Negatywnie na postawy wobec demokracji wpływają doświadczenia socjalizacyjne oraz społeczne i gospodarcze koszty transformacji, odczuwane zwłaszcza przez mieszkańców nowych krajów związkowych (J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 222).

⁷³ D. Fuchs, W. Gabriel, K. Völkl, *Vertrauen in politische Institutionen und politische Unterstützung*, *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 2002, 31/4, s. 444.

pojawily się w analizie empirycznej związków między kapitałem społecznym młodzieży a zaufaniem młodych do instytucji. Umiarkowanie pozytywnie na młodzieżowe zaufanie polityczne wpływają wszystkie – z wyjątkiem poparcia dla wartości społecznych – aspekty kapitału społecznego. Najbardziej pozytywny wpływ na zaufanie polityczne ma zaangażowanie społeczne młodzieży (członkostwo w stowarzyszeniach)⁷⁴.

Brak zaufania do polityków, opisywany często jako utrzymująca się od lat na stałym poziomie „niechęć do polityki” wśród młodzieży niemieckiej, jest zagadnieniem często obecnym w dyskusjach naukowych oraz medialnych. Jak wskazują wyniki analizowanych przez J. Schäfer badań, w latach 1992-2002 ponad połowa młodych Niemców oceniała działalność polityków negatywnie, a zaledwie jedna dziesiąta wyrażała zadowolenie z ich dokonań. Zaobserwowano, że największy wpływ na młodzieżowy sceptycyzm wobec elit politycznych ma wykształcenie oraz status społeczny (mierzony wykształceniem rodziców): lepiej wykształcona (bardziej politycznie świadoma) młodzież z rodzin o wyższym statusie społeczno-ekonomicznym rzadziej krytykuje polityków, również z tego powodu, że „ich decyzje wywierają na nich mniej negatywny wpływ”⁷⁵.

Na pozytywną ocenę działalności polityków wyraźnie wpływają dwa wymiary kapitału społecznego młodzieży: ich zaangażowanie społeczne (członkostwo w stowarzyszeniach) oraz osobisty optymizm. Mniej jednoznacznie kształtuje się wpływ poparcia dla wartości społecznych na młodzieżowy poziom zaufania do polityków. Pojawia się tu bowiem negatywna zależność: wzrost sceptycyzmu wobec polityków wraz ze wzrostem młodzieżowych deklaracji o gotowości niesienia pomocy, zarówno osobom zaprzyjaźnionym, jak i obcym⁷⁶. Pomijając odmienną prawidłowość w sferze przywiązania do wartości społecznych, „zarówno akceptacja dla norm, jak i optymistyczne spojrzenie w przyszłość, w szczególności ogólna otwartość wobec ludzi, a także członkostwo w stowarzyszeniach, wywierają konsekwentnie pozytywny wpływ na postrzeganie dokonań polityków”⁷⁷.

Poparcie dla systemu demokratycznego – podobnie jak poparcie dla elit politycznych – dzieli się na dwa, teoretycznie i analitycznie odrębne aspekty: afektywną akceptację dla systemu (określaną też jako preferencja dla demokracji – *Demokratiepräferenz*) oraz zadowolenie z działania systemu (określane jako sprawność systemu – *Systemperformanz*)⁷⁸.

⁷⁴ J. Schäfer, *Sozialkapital*, s. 233.

⁷⁵ Tamże, s. 235.

⁷⁶ W tym przypadku zgoda na przejęcie przez młodzież obowiązku roztoczenia opieki nad potrzebującymi może być skorelowana z niechęcią wobec tych, których *de facto* wyręczamy, czyli nie wykonujących swoich powinności właściwie polityków (tamże, s. 238).

⁷⁷ Tamże.

⁷⁸ Tamże, s. 239.

Wyniki badań DJI, przeprowadzone na początku i na końcu lat dziewięćdziesiątych XX wieku, ukazały silny trend negatywny, dotyczący zarówno młodzieżowego poparcia dla systemu demokratycznego, jak i zadowolenia młodych ze skuteczności demokracji w Niemczech. Preferencja dla demokracji spadła szczególnie wyraźnie wśród młodzieży wschodnioniemieckiej: z ponad 70% w 1992 roku do około 60% w roku 1997; młodzież ze starej RFN nadal – mimo spadku z ponad 90% do około 85% – wyrażała akceptację dla systemu demokratycznego. Niepokojące okazały się wyniki badań nad młodzieżowym zadowoleniem ze skuteczności demokracji: mniej niż połowa młodzieży zachodnioniemieckiej (a zaledwie 22% młodych Niemców z nowych krajów związkowych) określiła swoją ocenę skuteczności demokracji w Niemczech jako „raczej” albo „bardzo” pozytywną. Ujawnionymi w badaniach młodzieży Shell i DJI czynnikami wpływającymi na preferencję dla demokracji są wiek, wykształcenie i płeć. Zwolennikami przekonania, iż demokracja jest właściwym rozwiązaniem ustrojowym są – w największej mierze – starsi i lepiej wykształceni młodzi Niemcy ze starych krajów związkowych.

Podsumowanie

Wyniki badań niemieckich wskazują na istotne znaczenie kapitału społecznego młodzieży dla młodzieżowych przekonań i postaw politycznych. Kapitał społeczny – jak wskazuje analiza J. Schäfer – jest dodatkowym zasobem wspierającym rozwój orientacji politycznych młodzieży. Adolescenci uczestniczący w życiu społecznym, np. jako członkowie organizacji młodzieżowych, są bardziej aktywni społecznie i politycznie w życiu dorosłym. Kapitał społeczny jest również czynnikiem wyjaśniającym indywidualne różnice w uczestnictwie społecznym młodzieży, a także późniejszym wyposażeniu młodych w kapitał polityczny, oznaczający chęć i zdolność do działania politycznego. Na kształtowanie się politycznych i obywatelskich orientacji młodzieży wpływają takie kulturowe cechy społeczeństwa, a jednocześnie atrybuty kapitału społecznego, jak zaufanie społeczne oraz wyznawane przez młodzież wartości społeczne i normy współpracy w grupie.

Znaczenie zaangażowania społecznego jest w niemieckiej debacie naukowej nad kapitałem społecznym często ukazywane w kontekście kryzysu i reformy państwa socjalnego. Uznaje się, że nowy podział odpowiedzialności za sferę publiczną (między państwem a obywatelami) wymaga podjęcia aktywizujących działań tegoż państwa wobec swoich obywateli. Od początku lat dwutysięcznych podejmowane są na poziomie rządowym inicjatywy, oparte na przekonaniu, że „zaangażowanie obywatelskie jest

niezbędnym warunkiem spójności społeczeństwa⁷⁹. Coraz dobitniej podkreśla się także znaczenie zaangażowania obywatelskiego dla rozwoju rynku pracy, zakładając, że w remedium na istniejące wyzwania społeczne i ekonomiczne będzie zaangażowany obywatel, potrafiący wykazać się samoorganizacją, uczestnictwem społecznym i działaniem na rzecz dobra wspólnego.

BIBLIOGRAFIA

- Almond G.A., Verba S., *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, Princeton 1965.
- Baczko A., Ogrocka A., *Wolontariat, filantropia i 1%. Raport z Badań 2007*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2008.
- Behr K., Liebig R., Rauschenbach T., *Strukturwandel des Ehrenamts. Gemeinwohlorientierung im Modernisierungsprozess*, Juventa, Weinheim 2000.
- Bourdieu P., *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*, [w:] *Soziale Ungleichheiten*, red. R. Kreckel, Schwarz, Göttingen 1983.
- Bourdieu P., Wacquant L.J.D., *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2001.
- Burns N., Schlozman K.L., Verba S., *The private roots of public action. Gender, equality and political participation*, Harvard University Press, Cambridge 2001.
- CBOS, *Stowarzyszeniowo-obywatelski kapitał społeczny. Komunikat z badań*, Warszawa 2008.
- Claußen B., Geißler R., *Die Politisierung des Menschen. Instanzen der politischen Sozialisation*, Leske und Budrich, Opladen 1996.
- Coleman J.S., *Grundlagen der Sozialtheorie*. Band 1: *Handlungen und Handlungssysteme*, Oldenbourg, München 1991.
- Czapiński J., *Kapitał społeczny*, [w:] *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2009.
- Dalton R.J., *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*, Oxford University Press, Oxford 2004.
- de Hart J., *Religion and Volunteering in the Netherlands*, [w:] *Social capital and participation in everyday life*, red. P. Dekker, E.M. Uslander, Routledge, London 2001.

⁷⁹ Wśród wielu inicjatyw podejmowanych na poziomie rządowym uwagę zwraca utworzenie w grudniu 1999 r. specjalnej komisji parlamentarnej w niemieckim Bundestagu, powołanej do zbadania problematyki zaangażowania obywatelskiego. Efekt jej pracy stanowi 11 tomów, poświęconych przeróżnym obliczom zaangażowania w organizacje społeczne w Niemczech, zatytułowanych „Przyszłość zaangażowania obywatelskiego” (Deutscher Bundestag, 2002). Postrzeganie zaangażowania obywatelskiego jako niezbędnego warunku spójności społeczeństwa niemieckiego jest podstawą działania podkomisji „Zaangażowanie obywatelskie”, która – od 2005 r. do chwili obecnej – zajmuje się wdrażaniem ww. postanowień i zaleceń z roku 2002 (tamże, s. 2).

- du Bois-Reymond M., *Familie und Partizipation*, [w:] *Handbuch Kinderrechte. Partizipation, Kinderpolitik, Kinderkultur*, red. F. Guthoff, H. Sunker, Votum Verlag, Münster 2001.
- Dudzikowa M., *Erozja kapitału społecznego w szkole w atmosferze nieufności*, [w:] *Kapitał społeczny w szkołach różnego szczebla*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2011.
- Fuchs D., Gabriel W., Völkl K., *Vertrauen in politische Institutionen und politische Unterstützung*, Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft 2002, 31/4.
- Gensicke T., *Individualität und Sicherheit in neuer Synthese? Wertorientierungen und gesellschaftliche Aktivität*, [w:] *Jugend 2002. 13. Shell Jugendstudie – zwischen pragmatischem Idealismus robustem Materialismus*, Deutsche Shell, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt/Main 2002.
- Hadjar A., Becker R., *Bildungsexpansion und politisches Engagement – Unkonventionelle politische Partizipation im Zeitverlauf*, [w:] *Bürgergesellschaft als Projekt: eine Bestandsaufnahme zu Entficklung und Förderung zivilgesellschaftlicher Potenziale in Deutschland*, red. I. Bode, A. Evers, A. Klein, VS Verlag, Wiesbaden 2009.
- Held D., *Modele demokracji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.
- Kymlicka W., *Education for Citizenship*, [w:] *Politics in the Vermaxular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*, red. W. Kymlicka, Oxford University Press, Oxford 2001.
- McIntosh H., Youniss J., *Toward Political Theory of Political Socialization of Youth*, [w:] *Handbook of Research on Civic Engagement in Youth*, red. L.R. Sherrod, J. Torney-Purta, C.A. Flanagan, John Wiley and Sons Inc., New Jersey 2010.
- Młodzież 2010*, Raport CBOS, Warszawa 2011.
- Offe C., Fuchs S., *Schwund des Sozialkapitals? Der Fall Deutschland*, [w:] *Gesellschaft und Gemeinsinn. Sozialkapital im internationalen Vergleich*, red. R.D. Putnam, Verlag Bertelsmann Stiftung, Gütersloh 2001.
- Przewłocka J., *Zaangażowanie społeczne Polaków w roku 2010. Wolontariat, filantropia, 1%. Raport z badań*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2011.
- Putnam R., *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton 1993.
- Putnam R., *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, Touchstone, New York 2000.
- Putnam R., Goss K.A., *Introduction*, [w:] *Democracies in Flux. The evolution of social capital in contemporary society*, red. R. Putnam, Oxford University Press, New York 2004.
- Ripberger T., *Ökonomik des Vertrauens*, Mohr Siebeck, Tübingen 1998.
- Sander W., *Religion und Politik – zur spezifischen Sozialisationsfunktion der Kirchen im säkularisierten Staat*, [w:] *Die Politisierung der Menschen. Instanzen der politischen Sozialisation*, Leske und Budrich, Opladen 1996.
- Schäfer J., *Sozialkapital und politische Orientierungen von Jugendlichen in Deutschland*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2006.
- Sulek A., *Doświadczenie i kompetencje obywatelskie Polaków*, [w:] *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, red. J. Czapiński, T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2009.
- Szafranec K., *Młodzi 2011*, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2011.

- van Deth J.W., *Interest in Politics*, [w:] *Continuities in Political Action. A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*, red. M.K. Jennings, J.W. van Deth, Berlin 1990.
- Torney-Purta J., Lehmann R., Oswald H., Schulz W., *Citizenship and Education in Twenty-Eight Countries. Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen*, IEA 2001.
- Wollmann H., *The civic community ('Bürgergemeinde') in Germany – its double nature as political and as a (civil) societal community*, Deutsche Zeitschrift für Kommunalwissenschaften, 2002, 2.
- Yates M., Youniss J., *Roots of civic identity. International Perspectives on community service and activism in youth*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Youniss J., Yates M., *Community service and social responsibility in youth*, University of Chicago Press, Chicago 1997.
- Youth on the Move. Analytical Report*, Flash Eurobarometer 319a, Gallup Organisation, May 2011.
- Zehrt U., Feist M., *Interesse und Beteiligung am politischen Leben*, [w:] *Aufschwung Ost?: Lebenssituation und Werteorientierungen ostdeutscher Jugendlicher*, red. D. Sturzbecher, A. Kleeberg-Niepage, L. Hoffmann, VS Verlag, Wiesbaden 2012.